

ÉRTELMISÉG ÉS FORRADALOM

Az értelmiségnek mint rétegnek, mint foglalkozásnak és ezen belül különösen az alkotó értelmiségnek vannak bizonyos konstans elemei. Ilyenek talán éppen a foglalkozásból eredő jelleg, a szellemi érdeklődés, a nyitottság, az innovációs képesség; a többféle érdeklődés, az áttekintő képesség, de ugyanakkor éppen ezeknek a tulajdonságoknak mintegy ellentétéként bizonyos hajlam az individuum túlhangsúlyozására, csoportok gyors alakítására és széttörésére, politikailag az anarchizmushoz közel álló magatartásforma követésére. És vannak – természetesen koronként, de országokként és társadalmanként – változó elemei, amelyeket pl. a közép-kelet-európai országokban jól lehet tanulmányozni. Ilyen változó elem Magyarországon az értelmiség aránylag késői kialakulása, összetételének sajátos volta, etnikai vegyessége. A XX. század elejének értelmisége részben a magyar kismenességből, egy másik és nagyobb rész viszont a magyarsághoz hasonlult német és zsidó polgárság elemeiből származott. Az értelmiség kis csoportjai a XVIII. századtól kezdve egyszerre voltak a társadalmi haladás és nemzeti függetlenség gondolatának hordozói, előharcosai, és ez a szerepük megmaradt még a XIX. század végén is. Kelet-Közép-Európában és így Magyarországon is az értelmiség, ill. annak szerepét játszó rétegek és csoportok egészen különleges szerep- és hivatástudattal rendelkeztek. Szerepük kitüntetett volt a társadalom szemében és alakulásában is. Nagyobb elszigeteltség és nagyobb magány, de ugyanakkor nagyobb aktivitás és nagyobb hivatástudat jellemezte őket, mint más országokban.

Természetesen az értelmiséget magát és különösen az alkotó értelmiséget nagyon is bonyolult és rétegezett, önmagán belül is áramlatokra osztott csoportok együttesének kell látnunk. Állandó ellentétpárként jelenik meg benne két törekvés: a meglévő, a fennálló védelme, szellemi értékekkel való ellátása, mintegy legitimálása, és éppen az értelmiség erejével, az alkotó értelmiség művével való igazolása, – a másik oldalról szinte ugyanilyen erővel a meglévő rombolása, a normák és szabályok áthágása, az életforma megváltoztatása. A magyar értelmiségnek ez a kettős arculata köthető nemzedéki megújuláshoz, és – származáshoz is. (Lásd pl. a zsidó származású értelmiség két, időrendben egymást követő hullámát, 1880–1910 közt. A XIX. századi értelmiség és főleg az alkotó értelmiség típusai között állandó az oscilláció a könyökvédős, magasgalléros, csiptetőszemüveges szobatudós, és a bohém, lavallière nyakkendős, bársonykabátos típus között; ugyanakkor ezek a magatartástípusok nem jelentenek egyúttal politikai és világnézeti állásfoglalást.) A XIX. század végén, a XX. század elején a helyzet kiéleződött. Ismeretesek az okok: a monopolkapitalizmus, az ipari koncentráció, a nagyvárosiasodás, a természettudományok áttörése. Mindez bizonyos funkciózavart idéz elő az értelmiség tudatában és az erre

legérzékenyebb alkotó értelmiség jelzi legkorábban művekben és nyilatkozatokban azt, hogy a társadalom szerkezetében valami alapvetően változóban van, és hogy az adott értelmiségi létforma is kezdi értelmét veszíteni.

Ennek a funkcióváltásnak a tudati szférában rendkívül sokféle tükröződése van: a magányba meneküléstől, az esztétizmusba való behúzódtástól az anarchisztikus lázadásig és természetesen a politikai tömegmozgalomhoz, a forradalomhoz való csatlakozásig.

Hadd említsem itt meg, hogy e jelenségek elemzésénél nem szabad elfeledkezni a XX. század első három évtizedének egy sajátos jelenségéről, az értelmiség és benne az alkotó értelmiség egy tévútjáról: a konzervatív csábítás okozta jobbrafordulásról. A kor zűrzavara, az átláthatatlan jelenségek, a tömegmozgalmak megindulása nagyon gyakran csábítanak a visszafelé menekülésre, a konzervatív, sőt jobboldali magatartások, formák, gondolatok támaszához. Arra a folyamatra gondolok, amelyet Lukács György *Az ész trónfosztásában* írt le, vagy amelyet Thomas Mann a *Doktor Faustusban* ábrázolt oly megkapó erővel. A jobboldali jellegű alkotó értelmiség, az értelmiség mint az új középkor hirdetője a legkülönbébb formában a kor egyik jellegzetes és el nem tagadható jelensége. (Azért kell ezt hangsúlyoznunk, mert ma bizonyos fokig elfeledkeznek erről, s némelyek igazolni szeretnék ezt a tévutat; – akár a Céline-kultuszra, akár a jobboldali radikalizmus *látszólagosan* „népközel” formáinak felmentésére gondolunk.)

Ám van egy része az értelmiségnek – és ezzel elérkeztünk tulajdonképpeni témánkhoz –, amely több-kevesebb belső meghasonlás és keresés után hatása alá került a szocializmus eszméjének, a marxista gondolatnak, és részt vesz a haladó mozgalmakban, majd a munkásosztály pártjainak küzdelmében is, aktív részesévé válik a forradalomnak.

A XIX. század második felétől fogva, de főleg a XX. században a világkultúra letörölhetetlenül magán viseli mindannak a hatását, amit gondolatokban és ideológiákban, később megvalósulásban és konkrét építésben a marxizmus, majd a marxizmus–leninizmus nagy gondolkodói és később a szocializmus építői, harcosai, forradalmárai teremtettek. Századunk tízes éveitől, de méginkább a második világháború végétől, vállalva vagy tiltakozva, elfogadva vagy ellene harcolva, de minden jelentős alkotó találkozott a szocializmus problémájával. Olyanok is, akik később meghasonlottak önmagukkal, vagy a munkásmozgalom ellen fordultak. Talán nincs is még egy olyan gondolatrendszer és történelmi-politikai folyamat, amely ilyen mélyen határozta volna meg a kor, ezen belül a kultúra arcát.

Éppen Kelet-Közép-Európa példája is bizonyítja, hogy az előbb haladó polgári, majd a szocialista mozgalomhoz csatlakozó értelmiségi életében és pályáján, magatartásában és műveiben egy újabb ellentmondás, egy újabb kettősség bukkan fel; különben olyan kettősség, mely napjainkig is tart. A konkrét realitáshoz, a mindennapi élethez való kötődés, a népközelség és a távlati célokban való hit kettősségéről van szó, amely megjelenik úgy is, mint a népihez való kötődés, a földhözragadtság, az elmélet hiánya az egyik oldalon és a messianisztikus illuzionizmus, az ezoterikus baloldaliság a másik oldalon. És még bonyolíthatnánk a kérdést, mert megjelenik mind a két magatartásról alkotott hiedelmek szövevénye is. A kettős magatartás különösen a nemzeti kérdés kezelésében éleződik ki; és akkor válik izzóvá, ha éppen a forradalom apálya következik be. Művekben és magatartásokban, véleményekben és vitákban máig harcol az utópisztikus illuzionizmus és a szűk látókörű empirizmus ál-ellentéte; de ugyanakkor a távlatokban való gondolkodás és az „itt és most” valóban meglevő feszültsége is. Úgy is

lehetne fogalmaznunk: ez a probléma a mozgalom gyakorlatában úgy jelenik meg, mint a távolabbi érdekek és a napi szükségletek megütközése, a „saját akarat ellen való megváltás” és a „népi ösztönre való támaszkodás” ellentéte. Az „apokalipszis és utópia” jelleg, egy teljes és abszolút forradalom iránti vágy, és a „geometrikus” jövő utáni sóvárgás ugyancsak a baloldali intellektüelek jellemzője, amely a kivívott forradalom másnapján fájdalmas antinómiává válik. És hozzá kell tennünk, hogy az alkotó értelmiségnél egész természetesen a világ morális, etikus szemlélete a legerősebb. És ez az etikus szemlélet ugyancsak összeütközésbe kerül gyakran a társadalmi folyamatokkal, a kultúrával, az objektív történelem néha mélységesen immorális folyamataival.

Hadd illusztráljam ezeket a folyamatokat a magyar fejlődés néhány példájával.

Az 1919-es forradalom hatvanadik évfordulójára emlékezünk ma. A Magyar Tanácsköztársaság története az értelmiség viszonyára vonatkozólag néhány jellegzetes, általános tanulsággal jár. Az egyik: kiélezett válsághelyzetben a különféle törekvések konvergenciájáról lehet beszélni. Az 1916–18 közti időszakban a magyar értelmiségnek szinte minden egyes csoportja (a szélső konzervatívokon kívül, de beleértve a liberálisokat is), egyre világosabban érezte a helyzet kilátástalanságát és lehetetlenségét, Magyarország és a Duna-térség nemzeti és társadalmi problémáinak megoldatlanságát. Egyúttal a háború végének kivárása, a békevágy feszítette az értelmiséget. A különféle törekvések egy irányba mutattak: valamely radikális változás elfogadásának irányába, és amikor e radikális változás modellje Oroszországban megteremtődött, akkor a magyar értelmiség egy jelentékeny része új társadalmi rendszer megteremtésének lehetőségét látta maga előtt célként felvillanni. Mindez pedig az értelmiség helyének megváltozását, az alkotó munka szabad kibontakozásának, a művészet új formái megteremtésének lehetőségét is ígérte. A sok különféle törekvés, a több-indítású mozgalom alkalmat talált az egyesülésre; és ez magyarázza azt a feltűnő ténytet, hogy 1919 márciusában a magyar értelmiség egy része, az alkotó értelmiségnek pedig szinte egésze csatlakozott a Tanácsköztársasághoz.

Az irodalmi folyamatok pontosan tükrözik ezt a sokfelől jötséget. A magyar irodalom története számára a Tanácsköztársaság rövid időszaka tanulságos és izgalmas példáját nyújtja a különfélebb eszmei és stílusirányzatok, áramlatok harcának, keveredésének, egymással való megütközésének, ez áramlatok újfajta elrendeződésének, újfajta harmóniájának. Ezek az irodalmon belüli mozgások is előrevetítik a későbbi korszakok problematikáját.

Az 1910-es évek nagy áramlatai közül a konzervatív és urbánus kispolgári lassabban-gyorsabban, de ellene fordul a Tanácsköztársaság eszményeinek, irodalmi életének. Ugyanakkor a plebejus-demokrata, a humanista (tehát a Nyugat köre) és az ún. szociáldemokrata irodalom, valamint a magyar avantgarde friss hulláma és végül a kialakuló, egyelőre kisszámú, a párt köré tömörülő kommunista írócsoport, egymás közti konfliktusokkal ugyan, de a Tanácsköztársaság irodalmának alkotórészévé válik.

A második tanulság viszont, hogy ez az *egység* csak relatív volt, és már a forradalom első heteiben megmutakoztak bizonyos belső hasadások, problémák. Az irodalmi viták mintegy tükröképei ennek a folyamatnak.

A problémák közül hadd emeljek ki egyet – éppen azért, mert ma is vitakérdés. Ez az ún. magyar avantgarde törekvések helye és szerepe a Tanácsköztársaság időszakában.*

*Erről lásd korábbi tanulmányomat: A Tanácsköztársaság irodalma. Változó világ – szocialista irodalom. Bp., 1973. 103–119.

A sajátos szektaszellem (amely az egész avantgarde mozgalomra mindmáig jellemző, és amely egyénileg, mint ismeretes, Kassák Lajost is jellemezte) nehezítette az egységbe forrást, támadási felületet nyújtott a konzervatív és kispolgári kritizálóknak. Hozzájárult ehhez még egy mély probléma, a korszak egyik lappangó alapproblémája: a tömegizlés kérdése. Már a Nyugat irodalmát is aránylag vékony irodalmi réteg hordozta; ennek a rétegnek egy része visszahúzódott, emigrált a Tanácsköztársaság idején, ellene fordult, leszakadt; a magyar avantgardnak pedig mindvégig az értelmiségi fiatalság egy része és egy nagyon vékony munkásréteg volt csupán a társadalmi bázisa. Abban a pillanatban, amikor ezek az irányok hatalomra kerültek, uralkodóvá lettek, rögtön láthatóvá vált az eltérés, amely a munkástömegek, sőt a munkásmozgalom funkcionáriusainak ízlése és ezen irodalmi irányzatok között fennállt. A tömegek ugyanis részint a konzervatív irodalom kifejezési és ízlésformáin nőttek fel, az ellenzéki forradalmi szellemet pedig a műformálásban és kifejezéskincsében ugyancsak konzervatív szociáldemokrata irodalom képviselte a szemükben; az avantgarde irodalom pedig ugyanakkor egy elképzelt, jövőbe vetített, ideális ember, munkás számára írt. Joggal hivatkozhatott hát éppen ez a szociáldemokrata irodalom arra ezekben a napokban, hogy a legszélesebb tömegebázissal rendelkezik. Hozzátehetnénk: egyes fejlemények arra mutatnak, (az Új Idők és az Emberiség megindulása 1919 júliusában), hogy ennek az ízlésiránynak, illetve ez ízlésirány és a kassáki avantgarde megszüntetve megőrzött formáinak sajátos szintézise, ennek elvei (utalok Mittay László cikkére: Új stílus felé. Vörös lobogó, 1919. jún. 18.) és gyakorlata kibontakozóban volt.

Kun Béla beszéde az Országos Pártgyűlésen 1919 júniusában viszont olyan igényt fejezett ki (kissé proletkultos frazeológiával), hogy önálló, proletár szellemi élet bontakozzék ki. Ennek jegyében kívánt túllépni az eddigi irányokon, ezért elhárította azt, hogy a Ma legyen az egyedüli képviselője a szocialista irodalomnak.

A magyar avantgarde-nak – nem ellentmondások nélkül kivívott – jelentős helye van a Tanácsköztársaság irodalmában; az utolsó napokban megkezdődött már vívmányai „megszüntetve megőrző” beépítése egy új, korszerű, tömegekre is építő, szocialista művészet elképzelt képébe. A körülötte zajló vitákban csírájukban már megmutatkoztak azok az ellentétek, amelyek a harmincas éveket jellemzik.

Amikor pedig a forradalom „mézeshetei” elmúltak, amikor belső hibák és külső nyomás egyaránt nyomasztott, akkor élesebben napfényre kerültek a belső ellentmondások; az értelmiség egy részének visszariadása éppen a forradalmi terrortól, éppen a nehéz helyzet megkövetelte keményebb lépésektől. A kitartás és megriadás legkülönfélébb változatai bukkantak fel; ezért is szinte paradigmátikus Lukács György és Babits Mihály pályája, amelyekről még majd szó lesz az ülésszakon.

Az itt igen röviden említett folyamat, jelenség újabb összefüggésekre is rávilágít. Lehet úgy interpretálni a történéseket (és a Komintern V. kongresszusán, híres beszédében Clara Zetkin is így látta a kérdést), hogy itt egy többségében ingatag, a széljáráshoz igazodó, az erősebbhez csapódó értelmiségről volt szó, amely opportunizmusból, gyökeretelenségből, meggyőződés nélkül csatlakozott, majd távolodott el a Tanácsköztársaságtól. Mi ma – úgy vélem: megalapozottan – természetes fejlődésnek tekintjük, hogy az alkotó értelmiség legjobbjai eljutottak a szocialista forradalom igenléséig.

Általában meg kell különböztetni – az azóta eltelt 60 év tapasztalatait is figyelembe véve – a forradalomra való felkészülést, a forradalom előtti szakaszt, a forradalom legelső időszakát – és a forradalom „hétköznapjait”, és nehéz periódusait a hatalomátvétel után,

és ismét másként kell látnunk a forradalmi apály időszakait. A Magyar Tanácsköztársaság esete arra példa, hogy a forradalom előkészítése idején és a forradalom első szakaszában az alkotó értelmiség vágyai, törekvései egybeeshetnek a forradalmi néptömegek és politikai tömegszervezetek aspirációival, és ez az egybeesés törvényszerű lehet, s realizálódhat is sajátos jellegű, stílusú művekben, és – akciókban, magatartásformákban is. Nem opportunizmus vagy a kényszerítés morális dilemmáiról van itt szó, hanem történelmi, szociológiai, ideológiai folyamatok természetes eredőjéről.

Viszont a megállapodottabb, új próba elé kerülő korszakokban bizonyos ellentmondások törvényszerűen éleződnek ki az értelmiségi szereptudat, hivatásérzet és a néptömegek, a politikai erők között; értelmiségi teljesítmények (köztük művek) és igények, ízlés, elvárásaik között; sőt az értelmiség egyes rétegei között is. Különösen akkor érezhető az ellentmondások kiéleződése, ha az eredetileg egységet teremtő célok (pl. a társadalmi és nemzeti) divergenciája lép fel. Ebben a fázisban a politikai tömegmozgalom értelmiséggel kapcsolatos tudatos politikájának különösen nagy szerepe van.

A kérdésnek csak egyik oldalát vettük szemügyre, mert ugyanilyen módon kellene szólnunk a munkásmozgalomnak, a munkásmozgalom szervezeteinek és pártjainak az értelmiséghez való viszonyáról. Ez a viszony, ez a bánásmód sokban meghatározza, színezi, alakítja magának az értelmiségnek a magatartását. Elégedjünk most csak meg annyival, hogy a munkásmozgalmon belül is szinte állandó vita zajlik, kimondott és latens vita az értelmiség jelentőségéről, az értelmiséggel való bánásmód, politikálás lehetséges módjairól. Az alkotó értelmiséggel kapcsolatosan az individuuum, az individualizmus kérdése látszik ma döntőnek; a harmonikus, mindenoldalú szabad egyéniség kibontakozása a szocialista társadalom egyik végcélja: ehhez vezet az út a művészetben prefigurált emberkép segítségével is. Hogyan kerülhet ellentétbe a művész mint egyén a mozgalommal, ha a művész által megrajzolt egyén a mozgalom része, sőt célja, ideálja marad? És hogyan, milyen körülmények között, milyen politikával lehet a politikai, társadalmi cél segítésére kifejleszteni az individuuum legjobb tulajdonságait? *

A munkásmozgalom, a konspiratív illegális fegyelem, de a tömegmozgalom szükséges fegyelme is néha nehezzé teszi az értelmiség, az alkotó értelmiség különféle szabálytalannak látszó csoportjaival az együttműködést. Azt hiszem, a francia szürrealizmus lehetne példa erre a bonyolult dialektikára. Ugyanakkor az alkotó értelmiség sajátos szükségletei félreismerése, egy bizonyos ouvrierizmus is akadályozza éppen a sajátosságok megértését, az együttműködést, az együttes küzdelmet.

*„Van tehát különbség a párt összeméri célzatú harcos küldetése és a művészet összeméri lényege között. A párt a nembeliség *hic et nunc* nyelvét kénytelen beszélni, csak így érthet szót a valóságnak azzal a vaskos darabjával, amellyel elintéznivalója akadt. *Ad hoc* taktikai és stratégiai feladatokra kell erőit koncentrálnia, az emberek közötti viszonyok sok évszázad törmelékével borított talaján kell előrehaladnia, nem kerülheti meg a gyakorlati érdek és hasznosság összefüggéseit. A művészet minden *hic et nunc* problémát közvetlenül az emberiség öntudata szempontjából vizsgál, lényege szerint mentes a társadalmi hasznosság és érdek ennél rövidebb lejárátú számításaitól. Végző fokon az emberiség legáltalánosabb érdekei fűződnek létezéséhez, ugyanúgy mint kevésbé áttételesen, a gyakorlat húsba-vérbe vágó kérdéseiben, a hatalom és a társadalomszervezés kérdéseiben, a párt politikájához. Ha azonban egymáshoz viszonyítjuk őket, döntő a funkcionális különbség, amely egyszersmind megfelel létezmódjuk különbségeinek is. A politika és a művészet funkcionális és területi különbsége valóságos különbség” – írja Szili József egy a pártosságról szóló (kéziratos) tanulmányában.

Külön problémaként jelentkezik a munkásmozgalomba integrált harcos, majd a mozgalomban vezető szerepet játszó értelmiség problémája; a magyar párt története ilyen szempontból olyan paradigmaticus életpályát mutat fel, mint Révai Józsefé. Ez a nagy tehetségű, ragyogó képességű irodalmár-értelmiségi egész életét a munkásmozgalomnak adta, és szellemi teljesítményeit annak szolgálatába állította. Ez nehézséggel és öncsonkítással is járt, és nehéz próbákat is jelentett, különösen akkor, ha az általa helytelennek tartott politika végrehajtásáról volt szó. És meg kell említenünk természetesen a „Naphta” problémát, amelyről most éppen heves vita folyik Franciaországban; azaz azt a kérdést, hogy a messianisztikus-agresszív baloldali entellektüel képe hogyan jelenik meg a progresszív humanista polgári író műveiben; és ennek a problémának fontossága nemcsak Thomas Mannál nyilvánvaló, hanem vizsgálatra lenne érdemes Malraux-nál, Hemingway-nél és Sartre-nál is.

Csak néhány problémát villantottunk fel az értelmiség, különösen az alkotó értelmiség és a forradalom, tágabb értelemben a munkásmozgalom viszonyára vonatkozóan. Mint láttuk, ennek a viszonyoknak vannak egymást gazdagító részei, de vannak konfliktussal terhelt, ellentmondásos elemei is. Az 1945 utáni fejlődést tekintve mind az egymást gazdagítást, mind a konfliktusok számtalan példáját tanulmányozhatjuk. Az 1948 körüli fordulat pl. a szocialista országokban az értelmiség legkülönbözőbb csoportjait és osztályait vitte közel, mégpedig először őszintén és fenntartások nélkül a forradalom gondolatához, hogy aztán a hibás politika, majd a válság korszakaiban ismét részeire töredezzon ez az egység. De úgy hiszem, hogy ellentmondásokon és válságokon át is az egymásra utaltság, az egymást kiegészítés, és nem az egymást kizárás momentuma a döntő. Ha ma – 1979-ben – a nemzetközi munkásmozgalom erős differenciálódása, a bonyolulttá váló nemzetközi helyzet, a világgazdasági korszakváltás és a tudományos-technikai forradalom okozta változások, a szocialista országok belső fejlődése és problémái új és új kérdéseket vetnek fel, – köztük az értelmiség és a forradalom, és a forradalmi mozgalom viszonyát is új fénybe állítják –, akkor a történelem idézése nem tanulság nélkül való. Az alkotó értelmiség elitje, legjobbjai a 60 évvel ezelőtti bonyolult helyzetben („a szív baloldalt dobog”) alapján a forradalom mellé álltak, ezt a későbbi konfliktusok sem feledtetették. És ha a Magyar Tanácsköztársaságnak van valamilyen tanulsága, így bizonyára ez az.